

Arbeiders leggen Flevoland aan.

Inhoud

Woord vooraf 5

1	Nederland	6
2	Rand van het Romeinse Rijk	10
3	Kleinschalige zandontginningen	12
4	Lössontginningen	14
5	Kleinschalige klei-ontginningen	16
6	Duinlandschap	20
7	Rivierkleilandschap	22
8	Grootschalige veenontginningen	24
9	Waternetwerk	28
	De weergave van het landschap in de schilderkunst van de Lage Landen (1400-1700)	30
10	Oudste steden	34
11	Tweede generatie steden	40
12	Jongere steden	44
13	Nieuwe steden	48
	Fietstocht: Hillegom – Arnhem	52
14	Grote bedijkingen	54
15	Droogmakerijen	58
16	Stadsuitbreidingen	62
17	Binnenstedelijke veranderingen	66
	De weergave van de stad in de schilderkunst van de Lage Landen (1400-1700)	72
18	Vestingwerken en waterlinie	76
19	Buitenplaatsen	78
20	Turfwinninglandschappen	82
21	Nieuw land	86
	De achttiende-eeuwse Republiek in woord en beeld	88
	Fietstocht: winterronde	90
22	Rijkswegen en kanalen	94
23	Spoorwegen	96
24	Industriesteden en woonsteden	102
25	Stedelijke groei	106
26	Ingrepen in de stad	110
27	Jonge landschappen	116
	De weergave van de stad en het landschap in de negentiende-eeuwse Nederlandse kunst	120
28	Zuiderzeewerken	122
29	Ruilverkaveling	126
30	Deltawerken	128
31	Autowegen	130
	Fietstocht: Hillegom – Zutphen	132
32	Expansie steden en dorpen	134
33	Herontwikkeling en herbestemming	140
34	Nieuwe landschappen	142
	De weergave van de stad en het landschap in de twintigste-eeuwse Nederlandse kunst	146
35	Gelaagd landschap	148
	Verder lezen	151
	Illustratieverantwoording	154
	Registers	155
	Colofon	160

1 Nederland

Om het aanzien van Nederland te begrijpen, is het cruciaal om doordrongen te zijn van de tweedeling laagland – hoogland. Dat klinkt misschien vreemd voor een uitgesproken laag en vlak land, waarvan zelfs de naam – *neder* betekent laag – de lage ligging benadrukt, maar de hoogteverschillen en de daarmee samenhangende grondsoorten hadden grote invloed op de inrichting over de lange termijn.

Grofweg ligt hoog Nederland ten oosten van de lijn Groningen-Bergen op Zoom, laag Nederland ten westen daarvan. Het hoge deel bestaat grotendeels uit zand, deels opgestuwd tijdens de voorlaatste ijstijd ongeveer 150.000 jaar geleden. Dat resulteerde in de stuwwallen van de Utrechtse Heuvelrug, de Veluwe, Montferland, bij Nijmegen en een aantal zogenaamde bergen in het Oosten, waaronder de Lemelerberg, de Holterberg, de Lochemse Berg en de Tankenberg. Daarnaast kent Nederland enkele licht glooiende gebieden in een laag gelegen omgeving: Gaasterland aan de zuidkust van Friesland en het Land van Vollenhove in het westen van Overijssel, verder op de eilanden Urk, Wieringen en Texel. Deze gebieden bestaan uit keileem, een mengsel van keien, grind, zand, klei en leem, eveneens afgezet tijdens de voorlaatste ijstijd.

Zuid-Limburg is het enige echt reliëfrijke gebied van Nederland, met plateaus en dalen, een ondergrond van krijt en een bodem van löss, soms Limburgse klei genoemd. Dit Zuid-Limburgse landschap wijkt sterk af van de rest van Nederland, maar vertoont juist grote

overeenkomsten met de landschappen in het aangrenzende Duitsland en België. Ook de zandgronden in het Oosten en het Zuiden lopen door over de grens.

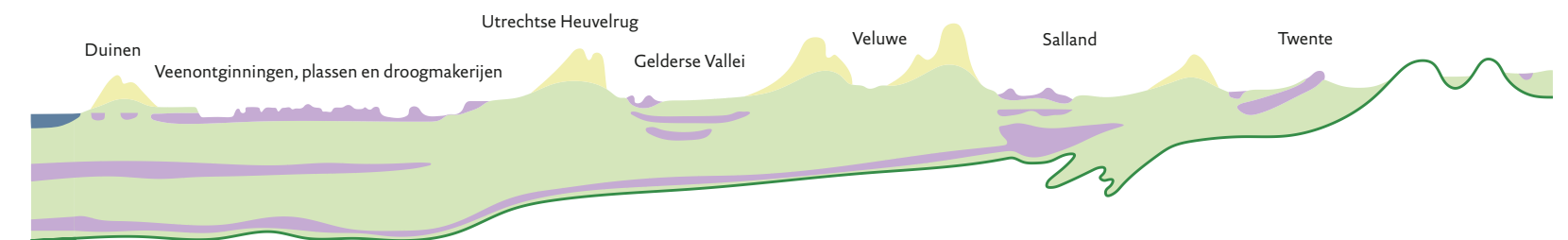
Het laagland in het Westen maakt Nederland uniek. De Rijn, de Maas en de Schelde monden daar uit in de Noordzee. De meer of minder water afvoerende rivieren en de getijden van de zee zorgden voor een grote dynamiek. Vóór de aanleg van dijken konden de rivieren zich vrij bewegen en verlegden ze regelmatig hun bedding. Het laagland in de delta bestaat dan ook voor een aanzienlijk deel uit klei afgezet door de rivieren en de zee, daarnaast uit veen: een opeenhoping van afgestorven plantenresten in een waterrijk milieu. Langs bijna de hele Noordzeekust liggen duinen, opgebouwd uit zand afgezet door de zee, in de vorm van parallel aan de kust gelegen, langgerekte ruggen, strandwallen genaamd, en hoogtes opgestoven door de wind.

Om de zand-, löss-, klei- en veengronden te kunnen gebruiken, moesten deze worden ontgonnen, door mensen worden ingericht. Elke grondsoort vroeg om een specifieke inrichting, die uiteenlopende vormen aannam, wat samenhang met de wijze van gebruik en de mogelijkheden. De laag gelegen klei- en veengronden waren vruchtbaar, maar de ontginning daarvan vergde grote inspanningen en een weldoordachte omgang met het water van de rivieren en de zee, bovendien veel organisatie, ook om de ontwatering in goede banen te leiden. In het laagland zorgt

de wisselwerking tussen mens en water sinds de ontginningen voor een voortgaande dynamiek en veranderlijkheid. De ontginning van de hoger gelegen zandgronden was minder ingewikkeld, maar weinig aantrekkelijk want zand is niet vruchtbaar.

Zo ontstonden op de verschillende grondsoorten uiteenlopende cultuurlandschappen met typische dorpsvormen, bijvoorbeeld terpdorpen op de oude zeeklei in het Noorden, lange linten van boerderijen langs waterlopen in de veenontginningen of voorstraat-kerkringdorpen in de grote bedijkingen van de zuidwestelijke delta. Overigens komen per dorpsvorm vaak allerlei varianten voor, afhankelijk van de specifieke landschappelijke situatie ter plaatse, maar veelal zijn per cultuurlandschap enkele groepen dorpen te onderscheiden die op hoofdlijnen opvallende overeenkomsten vertonen.

Ook voor de vorm die de steden aannamen, waren de verschillende cultuurlandschappen en de lokale landschappelijke omstandigheden richtinggevend. Vooral de cultuurlandschappen in laag Nederland hadden grote invloed op het ontstaan van steden en de structuur van de stadsplattegronden. De inrichtingspraktijken die onlosmakelijk zijn verbonden met de verschillende cultuurlandschappen vormen een rode draad in dit boek. Daarom zijn deze cultuurlandschappen en de typerende ontginningspatronen op de volgende twee pagina's van dit hoofdstuk in kaart gebracht.

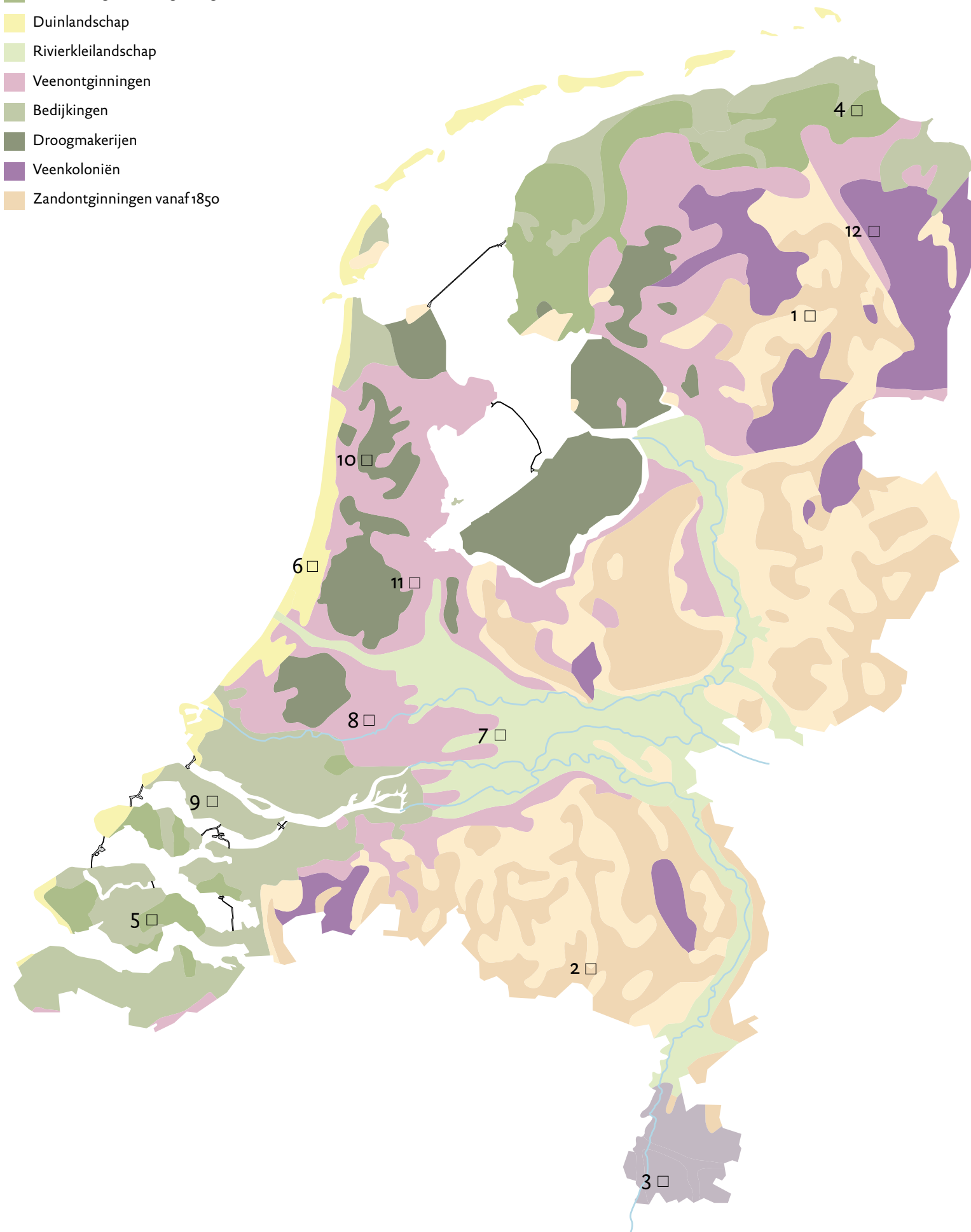

← Hoogtekaart van Nederland uit *De Grote Bosatlas*, 49ste druk, 1981. Welbewust is hier een kaart opgenomen uit een oude *Bosatlas*, de atlas waarmee ik opgroeide en die mijn belangstelling heeft gewekt voor kaarten, landschappen en steden. Eindeloos kon ik in deze atlas bladeren en kaarten bekijken. Deze hoogtekaart is een zeer sprekende,

die laat zien hoe bepalend vormgeving, kleur en aanduiding zijn voor de zeggingskracht van een kaart. Paars betekent land onder zeeniveau; ook de blauwgroene gebieden liggen laag. De duinen zijn geel, de hoger gelegen gronden kleuren van groen via gelig naar rood.

↑ Doorsnede van Nederland, langs een oost-west lopende lijn, waarop de hoogteverschillen nadrukkelijk zijn weergegeven.

- Kleinschalige zandontginningen
- Lössontginningen
- Kleinschalige klei-ontginningen
- Duinlandschap
- Rivierkleilandschap
- Veenontginningen
- Bedijkingen
- Droogmakerijen
- Veenkoloniën
- Zandontginningen vanaf 1850

↑ Kaart met de tien cultuurlandschappen die bepalend zijn voor het aanzien van Nederland. De uiteenlopende wijzen waarop deze landschappen zijn ingericht en worden gebruikt, vormen een rode draad in dit boek. De nummers verwijzen naar de kaartuitsneden hiernaast.

→ Op deze uitsneden uit topografische kaarten zijn de typerende ontginningspatronen van de verschillende cultuurlandschappen te zien. De situatie rond 1920 wordt vergeleken met die rond 2020, omdat veel landschappen in de afgelopen honderd jaar flinke veranderingen hebben onder-

gaan, in het bijzonder door de ruilverkaveling (zie hoofdstuk 29). De geografische locaties zijn aangeduid op de kaart hierboven.

2 Rand van het Romeinse Rijk

Kaart van het grensgebied van het Romeinse Rijk langs de Rijn in Nederland.

Fiets je langs de Oude Rijn, dan is niet direct zichtbaar dat daar tweeduizend jaar geleden de grens van het Romeinse Rijk liep. Let je goed op, dan kom je hier en daar een informatiebord tegen, bijvoorbeeld over het antieke

fort de Brittenburg bij Katwijk aan Zee, een legerkamp uit de eerste eeuw na Christus in het dorpscentrum van Valkenburg aan den Rijn of gezonken Romeinse militaire transportschepen bij Zwammerdam. In de

Utrechtse Vinex-wijk Leidsche Rijn vormen opgegraven resten van een legerkamp de inspiratiebron voor nieuwe architectuur en stedenbouw. Onder het Damplein in Utrecht kunnen fundamente van zo'n kamp worden bewonderd. Delen zijn gemarkeerd in het plaveisel van het plein. Ook stroomopwaarts langs de grote rivieren zijn sporen te vinden van antieke verdedigingswerken, bijvoorbeeld in Nijmegen, waar bij opgravingen verschillende Romeinse legerkampen en nederzettingen tevoorschijn kwamen.

Rond het begin van de jaartelling stroomde de hoofdarm van de Rijn vanaf de Nederrijn bij Wijk bij Duurstede via de Kromme Rijn, Leidse Rijn en Oude Rijn naar Katwijk, waar hij uitmondde in de Noordzee. De Romeinen beschouwden deze grote rivier als onderdeel van de verdedigingslinie aan de noordrand van hun rijk. Het betrof geen lijn, zoals we tegenwoordig gewend zijn bij landsgrenzen, maar een zone parallel aan de Rijn, die in de eerste eeuwen na Christus werd uitgebouwd tot een netwerk van wachttorens, legerkampen en steden met verdedigingswerken, verbonden door geplaveide landwegen voorzien van mijlpalen.

De Romeinen groeven bij ons ook enkele kanalen, bijvoorbeeld de gracht van Corbulo om de Rijn en de Maas te verbinden – fiets je tegenwoordig langs de Vliet tussen Leiden en Voorburg, dan kun je je inbeelden dat deze

Luchtfoto van Castellum Hoge Woerd in de Utrechtse Vinex-wijk Leidsche Rijn. Op de plek van een opgegraven Romeins grensfort werd een nieuwe versie van zo'n fort gebouwd, waar geheel naar de wensen van de huidige tijd archeologie, cultuur, natuur en lekker eten samenkomen.

← Maquette van de tweede tempel van Elst in het rivierengebied tussen Nijmegen en Arnhem, uit ongeveer 100 na Christus. De tempel stond ter plaatse van de Grote Kerk in Elst. Restanten ervan zijn onder de kerkvloer bewaard gebleven en te bezichtigen.

streekte veenmoerassen lagen. Maar tijdens de achtste en negende eeuw ontstonden nederzettingen die deel uitmaakten van een Noordwest-Europees handelsnetwerk langs de grote rivieren en in de kustgebieden van de Noordzee. Dorestad, dat lag bij Wijk bij Duurstede, bij de splitsing van de Nederrijn in de Lek en de Kromme Rijn, was een belangrijk centrum. Ook het verdwenen Witla in de Maasmonding, Tiel, Medemblik en Stavoren maakten deel uit van dit netwerk, evenals zogenoemde handelsterpen in Friesland, waaruit zich later steden als Bolsward, Leeuwarden en Dokkum ontwikkelden. Dit netwerk van handelsplaatsen verviel na een bloeiperiode van twee eeuwen.

De eeuwen voor 1000 zijn ook de periode van de kerstening: de bekering van de bevolking tot het christendom. Tegelijkertijd werd een bestuursstructuur opgetuigd in de vorm van bisdommen. Het grootste deel van het tegenwoordige Nederland ging behoren tot het bisdom Utrecht. Dit resulteerde in de stichting van vele kerken. In bestaande plaatsen van enige omvang verrees een kerk en in nieuwe dorpen en steden kreeg de kerk een prominente plek. Het ontstaan van dorpen en steden en de stichting van kerken hingen niet zelden nauw samen. De eerste kerken bestonden uit eenvoudige houten zaaltjes. Later werden deze vervangen door monumentale stenen bouwwerken, die in de loop der eeuwen dikwijls zijn verbouwd en uitgebreid. Tegenwoordig is in veel plaatsen de kerk het oudste gebouw dat nog overeind staat.

waterweg teruggaat tot de Romeinse tijd, al volgde de antieke gracht vermoedelijk een iets ander tracé. Een goede infrastructuur was cruciaal om het wereldrijk te kunnen beheersen en verdedigen. Het Romeinse wegennet maakte efficiënte verplaatsing van legers en goederen mogelijk.

De Rijn was een hoofdwaterweg in het noordelijk deel van het Romeinse Rijk en vormde een schakel in de verbinding via de Noordzee met Engeland, dat deel uitmaakte van het rijk. Daarom moesten de delta en de monding worden beschermd. In het land in onze contreien lijken de Romeinen niet bijster geïnteresseerd te zijn geweest, aangezien het voor een groot deel bestond uit moeilijk te gebruiken en onbewoonbare gronden: onvruchtbaar zand, ondoordringbare venen en gebieden die te maken hadden met veelvuldige overstromingen door rivieren en de zee. Deze natuurlijke barrières kwamen de Romeinen overigens wel goed van pas voor de verdedigingslinie en maakten daar in wezen deel van uit, in het bijzonder de uitgestrekte ontoegankelijke veengebieden.

De Romeinen bouwden slechts twee steden op het grondgebied van het huidige Nederland: Forum Hadriani bij het huidige Voorburg langs de Vliet en Noviomagus (Nijmegen). In Limburg lagen ter plaatse van Heerlen en Maastricht nederzettingen met stedelijke trekken. De situering van deze plaatsen is geen toeval: de omgeving leende zich voor agrarisch gebruik. Op de vruchtbare Zuid-Limburgse lössgronden verrees grote landbouwbedrijven met luxewoningen, villa's genaamd. In het rivierengebied bij Nijmegen, waar de Romeinen de hoger gelegen kleigronden benutten, vallen de vondsten van indrukwekkende tempelcomplexen op. De strandwallen en het veen bij Forum Hadriani werden systematisch ontgonnen, met een rechtlijnige structuur van ontwateringssloten, wat wijst op initiatieven van hogerhand, passend bij het centraal bestuurd Romeinse Rijk.

Tijdens het verval van het wereldrijk in de loop van de vierde en vijfde eeuw na Christus verdwenen de verdedigingslinie, het wegennet, de ontginningen en de tempels.

De Romeinse steden liepen leeg en er bleef weinig van over, maar ze vormden later aanknopingspunten voor nieuwe bewoning. Ze zijn bepalend voor de ligging van Heerlen, Maastricht en Nijmegen. Ook op, of bij de plek van verschillende legerkampen gingen in de middeleeuwen, toen van die kampen niet meer dan ruïnes of een verhoging in het landschap restte, opnieuw mensen wonen, bijvoorbeeld in Valkenburg aan den Rijn, Alphen aan den Rijn, Zwammerdam en Utrecht.

Na de ondergang van het Romeinse Rijk was de Rijn-, Maas- en Scheldedelta eeuwenlang een dunbevolkt, grotendeels onontgonnen gebied, waar rivieren en zee vrij spel hadden, zand en klei werden afgezet of weggeslagen, en achter de strandwallen uitge-

Kaart van Noordwest-Europees handelsnetwerk in de achtste en negende eeuw na Christus, waarin Dorestad, dat lag bij Wijk bij Duurstede, een centrale positie innam.

3 Kleinschalige zandontginningen

↑↑ Anloo en Gasteren in het noordoosten van Drenthe op een uitsnede uit de topografische kaart van Nederland, rond 1920. Grenzend aan de dorpen zijn in wit de akkers weergegeven en aangeduid als Esch. Bij Anloo staat ten zuiden van de akker een bosje, dat donkergroen is gekleurd. Zowel in Anloo als Gasteren liggen langs een beek aan de westkant de hooilanden. De kleinschalige ontginningen liggen als een soort eilandjes te midden van niet ontgonnen gronden, bruinroze van kleur.

↑ Anloo en Gasteren op een uitsnede uit de topografische kaart van Nederland, rond 2020. Het landschap is ingrijpend veranderd doordat de rond 1920 niet ontgonnen gronden in cultuur zijn gebracht, wat mogelijk werd met behulp van kunstmest. Bovendien is de kleinschaligheid van het oude cultuurlandschap deels verdwenen.

Het gebruik en de inrichting van de zandgronden gaan terug tot ver voor het begin van onze jaartelling, maar de kleinschalige ontginningen die tegenwoordig nog zijn te zien in Drenthe, het oosten en midden van het land en Noord-Brabant stammen van na de Romeinse tijd. Slechts een beperkt aantal plekken op het zand leende zich voor bewoning. De zandgronden waren niet vruchtbaar en in grote delen, in het bijzonder op het Drentse zandplateau, de Veluwe en de Utrechtse Heuvelrug, ontbrak het aan water, eerste levensbehoefte en vestigingsvoorwaarde voor mens en dier. Daarnaast waren veel gebieden, vooral in het Oosten,

juist te nat: beekdalen en door zand omsloten laagtes zonder natuurlijke ontwatering.

De zandgronden waren dan ook dunbevolkt en de hoeveelheid dorpen was beperkt, al lagen er in Brabant meer dan in de andere zandgebieden. Behalve dorpen kwamen kampen voor: verspreid liggende, op zichzelf staande, blokvormige ontginningen omgeven door heggen of walletjes met begroeiing, houtwallen genoemd. Zowel de kamponginnings als de dorpen lagen dikwijls als een soort eilandjes te midden van woeste gronden: zandige velden, heiden, bossen en moerassen. Veelal bestonden de dorpen uit onregelmatige bebouwing van eenvoudige houten boerderijen op de rand van een beekdal en hoger gelegen zand. In het beekdal lagen weiden, het hooiland of madeland, op het zand de akkers, ook aangeduid als es, eng of enk. Aan de rand van veel dorpen lag een brink, waar het vee werd samengedreven. De boerenfamilies voerden een gemengd bedrijf. Koeien graasden in de weiden, varkens aten eikels in de bossen, schapen vonden voedsel op de hei.

De kleinschalige ontginningen namen op de zandgronden in het noorden, oosten, midden en zuiden van het land specifieke vormen aan afhankelijk van de plaatselijke omstandigheden, maar een overeenkomst is

dat de ruimtelijke structuur weinig regelmatig vertoende. In de loop der eeuwen traden veranderingen op en breidden ontginningen geleidelijk uit. Als de grond van akkers uitgeput raakte, konden de boeren besluiten de es en de boerderijen te verschuiven. De in steen opgetrokken middeleeuwse dorpskerk bleef soms op de oude plek staan, omdat deze in tegenstelling tot de houten boerderijbebauwing niet gemakkelijk kon worden verplaatst. Dat is tegenwoordig mooi te zien in bijvoorbeeld het Drentse Havelte, waar de kerk in het groen buiten het dorp staat, of het Brabantse Oostelbeers met de oude kerktoren in een bosje buiten het dorp.

← Luchtfoto van het Drentse dorp Eext, waarop de kenmerkende onregelmatige boerderijbebauwing tussen akkers en hooilanden mooi is te zien.

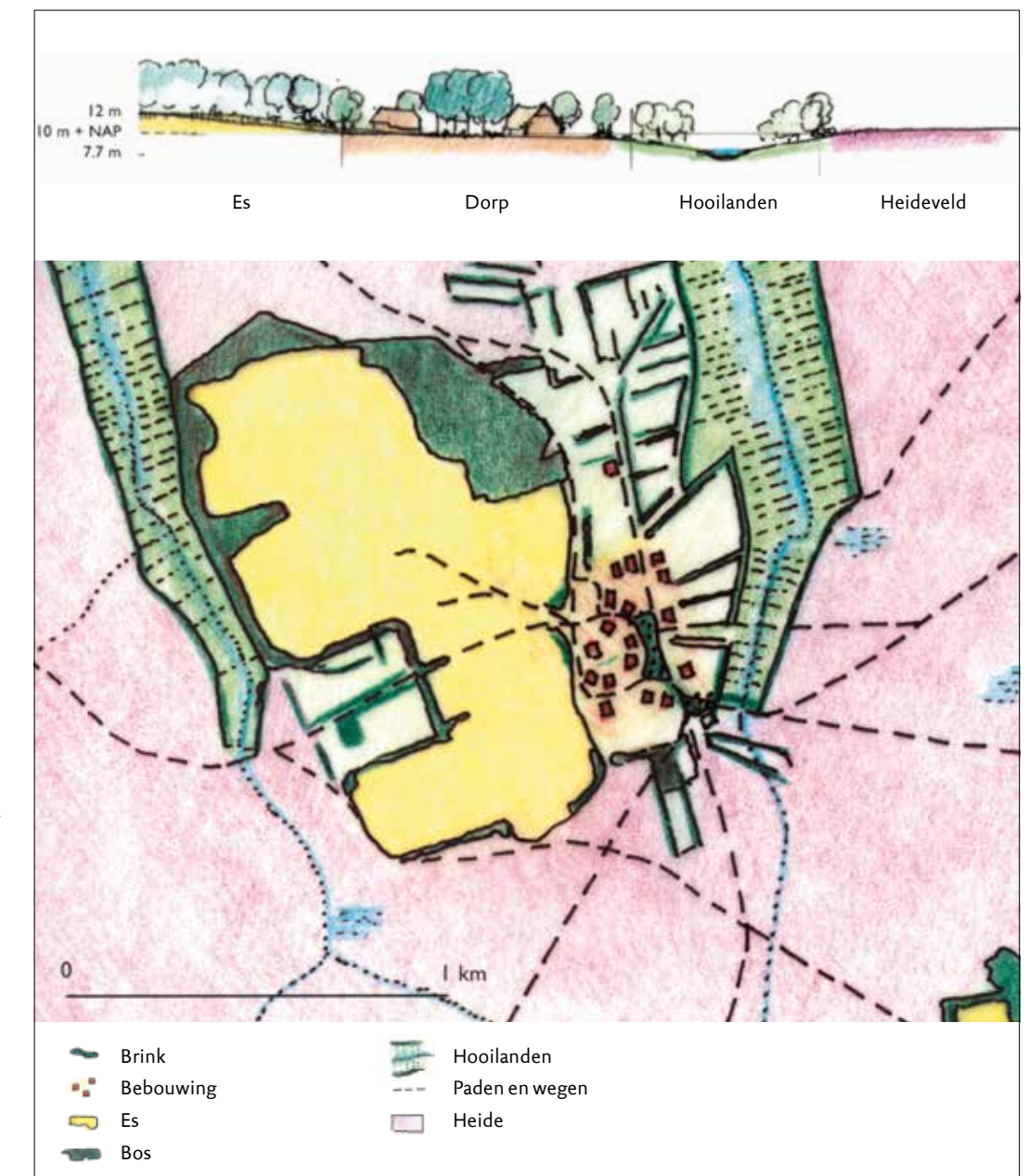

ductielandschappen (zie hoofdstuk 27). Ook het kleinschalige landschap van essen en kamponginnings is deels onherkenbaar geworden door deze veranderingen. Daarom is het altijd oppassen gebleden met fietsen in Drenthe, het oosten van het land en Noord-Brabant, maar zeker de moeite waard om via welgekozen routes op zoek te gaan naar oude zandontginningen, bijvoorbeeld op de Drentse Hondsrug, in de omgeving van het Overijsselse Ootmarsum of in het Brabantse Dommeldal.

Het verplaatsen van akkers en boerderijen was niet meer nodig toen de boeren plaggenbemesting invoerden, vermoedelijk vanaf de elfde eeuw. 's Nachts en tijdens de koude seizoenen ging het vee op stal, waar hun stront en pis werden opgevangen in plaggen op de vloer. Met deze plaggen verrijkten de boeren de arme grond om de groei van de gewassen te bevorderen.

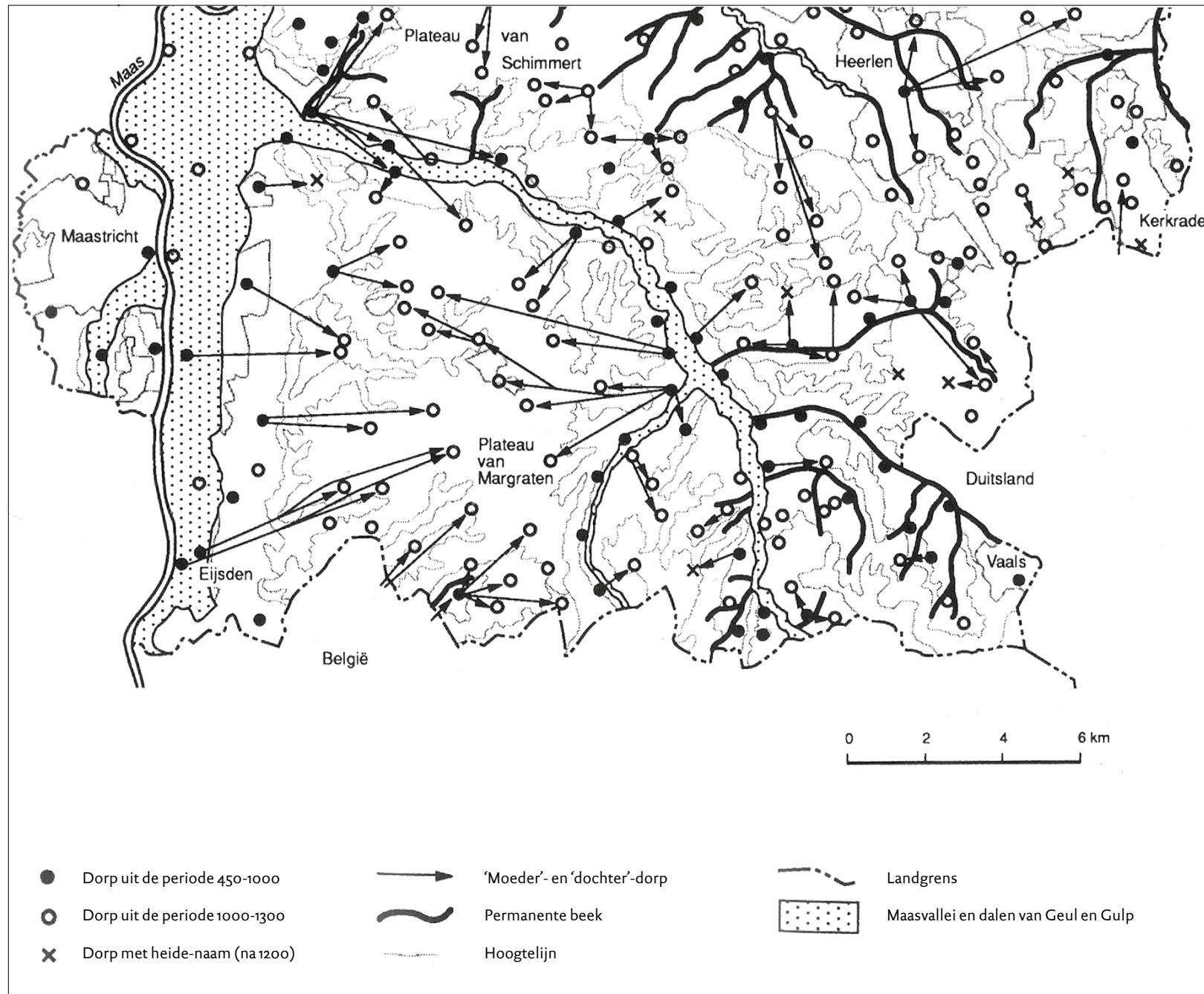
De onregelmatigheid van de kleinschalige zandontginningen hangt samen met de voorkeur van de boerenfamilies om onderling te regelen hoe zij de grond inrichtten. Dit was mogelijk omdat het gebruik van de zandgronden geen samenhangende organisatie van hogerhand vereiste. Bovendien hadden adellijke heren weinig belangstelling voor de arme zandgronden, omdat deze niet veel opleverden. Overigens waren soms wel heren betrokken bij de ontginningen, vooral op het Brabantse zand, en in die gevallen kregen deze dan ook vaak een regelmatigere structuur.

De ontginningen op het zand bleven eeuwenlang kleinschalig en grote delen van de zandgronden werden tot het begin van de twintigste eeuw niet in cultuur gebracht. Pas met de introductie van kunstmest rond 1900 traden ingrijpende veranderingen op en vond de omvorming plaats van tot dan toe onbruikbare velden, heiden, bossen en moerassen tot landbouwareaal. Dat resulteerde meestal in efficiënte, maar saaiere pro-

Ruimtelijke opbouw van een kleinschalige dorpsontginning op de Drentse zandgronden.

4 Lössontginningen

Kaart van het Zuid-Limburgse lösslandschap met nederzettingenpatronen. De oude dorpen liggen in de beekdalen en de Maasvallei. Vanuit die oude dorpen werden nieuwe dorpen gesticht op de plateaus.

Zuid-Limburg, waar de lössontginningen liggen, is een geweldig gebied om te fietsen. De plateaus doorsneden door het Maasdal en beekdalen – de bekendste beken zijn de Geul en Gulp – maken het afwisselend en zorgen voor pittige hellingen en fraaie uitzichten. De inrichting van het landschap en de dorpen die er tegenwoordig zijn te vinden, gaan terug tot de middeleeuwen. Net als de zandgronden was het lössgebied in Zuid-Limburg al voor het begin van onze jaartelling in gebruik. Omdat löss vruchtbaar is en in tegenstelling tot zand vocht vasthoudt bij droogte, lagen er in de Romeinse tijd grote landbouwbedrijven, maar deze werden vanaf het eind van de derde eeuw na Christus verlaten en raakten in verval.

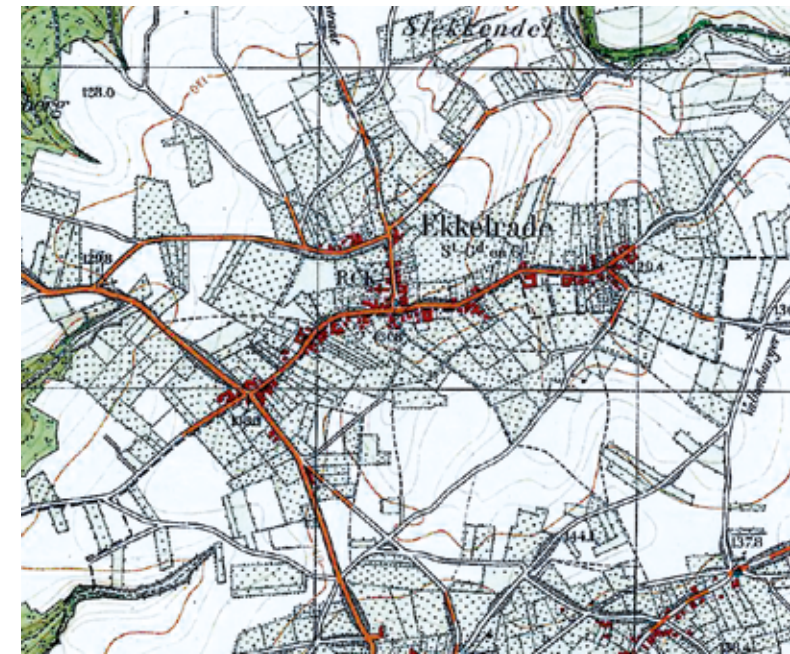
Tussen ongeveer 450 en 1000 na Christus ontstonden dorpen in het Maasdal en de beekdalen, op de rand van graslanden langs de rivier en de beken en net iets hoger ge-

legen akkers. Deze dorpen hebben meestal een langgerekte vorm die de hoogtelijnen en door de dalen lopende wegen volgt. De boeren voerden een gemengd bedrijf. De graslanden dienden als weide en hooiland voor vee, maar de akkerbouw was het belangrijkste. In de middeleeuwen maakten de Limburgse boeren al appelstroop, maar pas vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw verschenen grote boomgaarden bij de boerderijen.

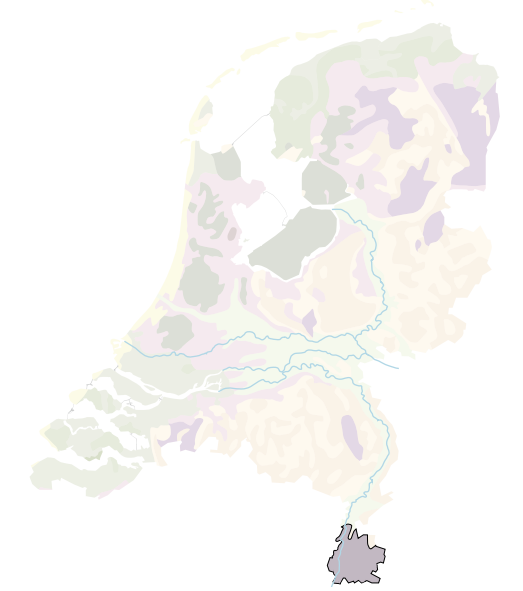
Tussen ongeveer 1000 en 1300 vond de ontginning van de plateaus plaats en werden daar nieuwe dorpen gesticht. Dit vond plaats vanuit de dorpen in de dalen. Dat blijkt uit de oorspronkelijke namen van bijvoorbeeld Herkenrade, dat Eijsden op den Berg werd genoemd naar het moederdorp Eijsden in het Maasdal, of Margraten, dat Gulpen op den Berg heette. Deze dochters kregen een andere plattegrond dan de oude dorpen, niet

langgerekte maar met een pleintje in het midden, dries genaamd, waar enkele wegen samenkomen. Deze vorm past bij de situatie op het plateau. Op de dries kon het vee worden samengedreven en dikwijls ligt er een vijver, die poel of maar wordt genoemd.

Naast deze dorpsvormen wordt het lösslandschap gekenmerkt door vrijstaande, grote boerderijen met uitgestrekte akkers op grote, blokvormige kavels. Soms ontwikkelde zich rondom zo'n grote boerderij een gehucht. De verkaveling bij de dorpen is juist zeer kleinschalig. Bij de oude dorpen is dit deels het gevolg van opsplitsing van kavels in de loop van de tijd, bij de jongere hadden veel boeren belangstelling voor een stuk vruchtbaar akkerland op de plateauontginning. Evenals op de zandgronden was voor het in gebruik nemen en inrichten van de lössgebieden organisatie van hogerhand niet noodzakelijk; de dorpsbevolking kon het

← Eckelrade, gelegen ongeveer vijf kilometer ten zuidoosten van Maastricht, op een uitsnede uit de topografische kaart van Nederland, rond 1920. Eckelrade is een voorbeeld van een dorp dat tussen 1000 en 1300 is aangelegd op een plateau.

→ Aalbeek, gelegen ongeveer halverwege Maastricht en Heerlen, op een uitsnede uit de topografische kaart van Nederland, rond 1920. Aalbeek is een voorbeeld van een langgerekte dorp dat voor 1000 na Christus is ontstaan in een beekdal.

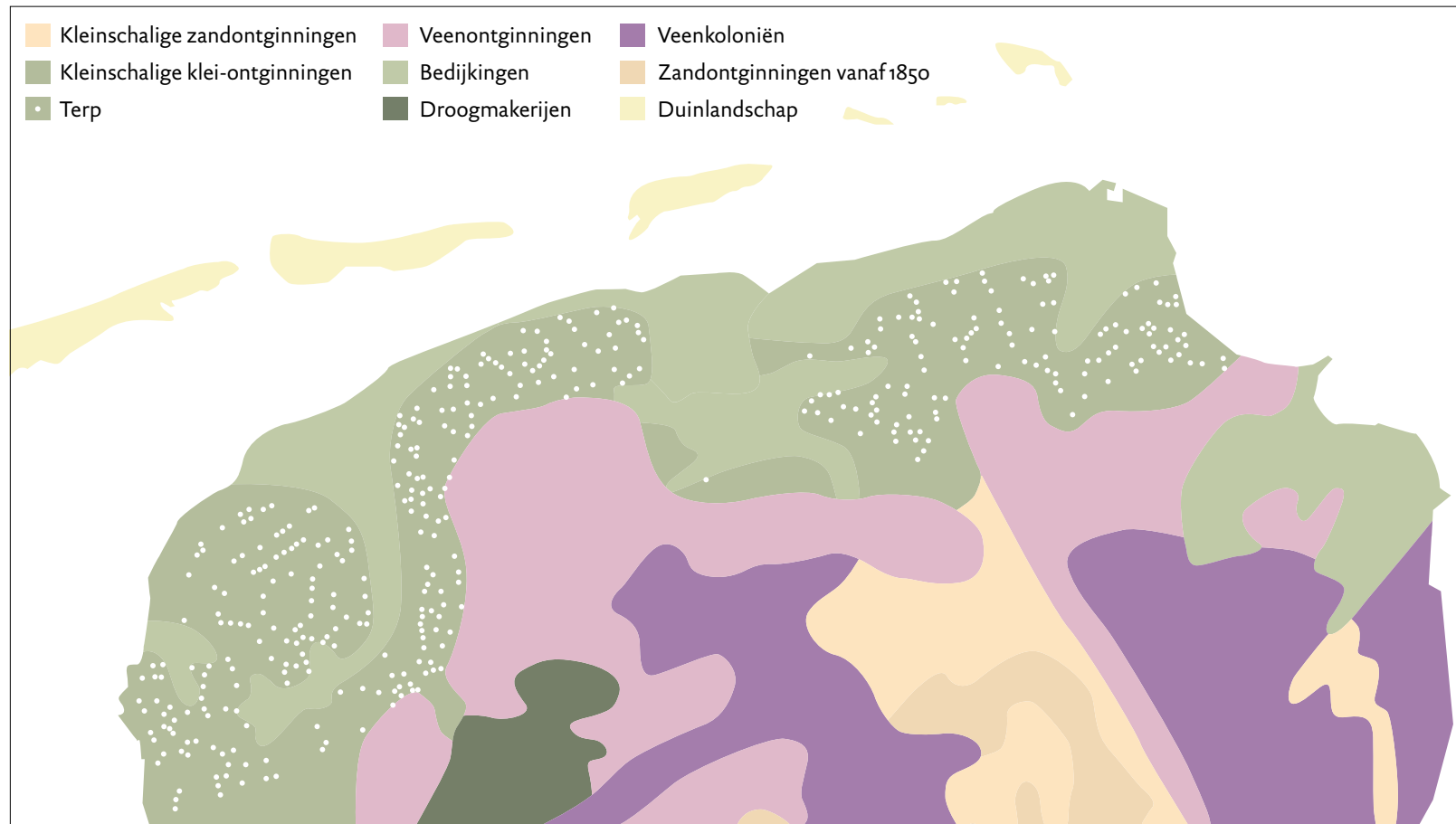
↓ Luchtfoto van Eckelrade, waarop het voor de dorpen op de plateaus kenmerkende pleintje bij de samenkomen van wegen goed herkenbaar is.

onderling regelen. Maar delen van de ontginningen op het Plateau van Margraten zijn in de dertiende eeuw op instigatie van een Akense religieuze instelling uitgevoerd en hebben een systematische opzet met brede strookvormige kavels.

In tegenstelling tot de arme zandontginningen vormden de rijke lössontginningen tegen het eind van de middeleeuwen een min of meer aaneengesloten gebied. Slechts kleine overgeschoten delen van de plateaus zijn pas daarna in cultuur gebracht. De steilste hellingen waren ongeschikt voor akkerbouw of veeteelt en bleven bebost. Zuid-Limburg was dan ook dichter bevolkt dan de zandgronden.

5 Kleinschalige klei-ontginningen

Kaart van het zeeleilandschap in Friesland en Groningen met terpen.

Rond het begin van de jaartelling lagen zowel in het Noorden, in Groningen en Friesland, als in de zuidwestelijke delta, tegenwoordig de Zuid-Hollandse eilanden en Zeeland, uitgestrekte gebieden waar de zee vrij spel had, die periodiek overstromden en tijdens stormvloed ingrijpend konden veranderen. Het waren grillige landschappen met getijdengeulen, kreken genoemd, en opwassen, die in Zeeland schorren heten en in de rest van Nederland kwelders of gorzen.

Langs de oevers van getijdengeulen werden zand en klei afgezet (zandkorrels zijn zwaarder dan kleideeltjes en bezinken daarom eerder), waardoor daar na verloop van

tijd hoger gelegen oeverwallen ontstonden. Ook kwelders konden de vorm aannemen van wallen, parallel aan de kust, enigszins vergelijkbaar met de zandbanken voor de Noordzeekust tegenwoordig, die bij eb zichtbaar worden. De natuurlijke hoogtes van oeverwallen en kwelderwallen leenden zich voor bewoning. Op de kwelders konden schapen worden geweid voor wol. Op de hoogste delen van de wallen, die voor langere tijd bij vloed niet onder water stonden en soms met dijkjes werden beschermd, kon op kleine schaal akkerbouw worden bedreven.

In het Noorden bouwden boeren, moge-

lijk afkomstig van de Drentse zandgronden, al voor het jaar o boerderijen op kwelderwallen. Ter bescherming tegen het zeewater en verwoestende stormvloed begonnen zij hoogtes op te werpen, die wierden of terpen worden genoemd. In eerste instantie stonden er slechts één of enkele boerderijen op een terp, maar tussen ongeveer 500 en 1000 na Christus ontwikkelden zich vele dorpsterpen. De hoogste dorpsterp, die van Hogebeintum in het noorden van Friesland, is bijna negen meter. In het midden van de terp, op het hoogste punt, legden de boeren een zoetwatervijver aan, de dobbe met drinkwater voor mens en dier.

In veel dorpen lagen de boerderijen straalsgewijs om de dobbe. Dit resulteerde in ronde terpdorpen met een radiale structuur, die kon doorlopen in de verkaveling rondom het dorp. Andere terpdorpen kregen een blokvormige structuur. Deze verschillen hebben vermoedelijk te maken met de vorm van het kwelderlandschap waarin het dorp ontstond. Neigde een kwelderwal naar rechthoekigheid en lagen er weinig kreken, dan kozen de boeren allicht voor blokvormige verkaveling. Was het een grilliger landschap met veel kreken en zijgeulen, dan bood de ronde, radiale opzet houvast.

Vanaf ongeveer 1000 begonnen de dorpeelingen op grotere schaal dijken op te werpen ter bescherming tegen de zee, om het overvloedige zout uit te bannen en ten volle gebruik te kunnen maken van de vruchtbare zeelei. Zo ging het terpengebied tot een

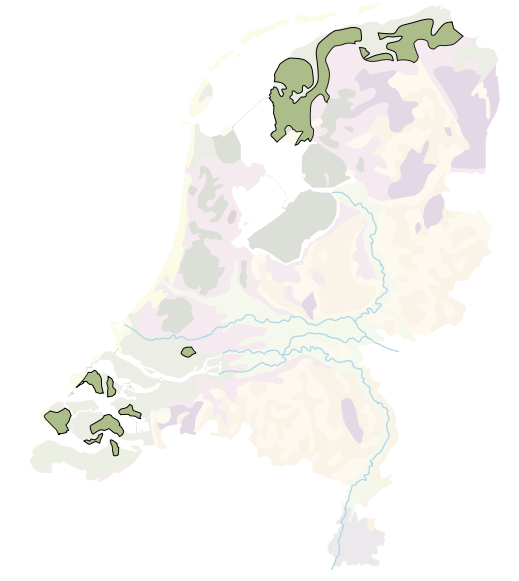
← Plattegrond van Weiwerd, gelegen in het noorden van Groningen ten zuidoosten van Delfzijl, getekend naar een kadastrale kaart. Weiwerd is een voorbeeld van een rond terpdorp met een radiale opzet.

→ Plattegrond van Ee, gelegen in het noorden van Friesland ten oosten van Dokkum, getekend naar een kadastrale kaart. Ee is een voorbeeld van een terpdorp met blokvormige verkavelingsstructuur.

← Het kerkringdorp Dreischor op het Zeeuwse eiland Schouwen-Duiveland, op een recente Google Earth-opname.

van de rijkste en dichtst bevolkte delen van Europa behoren. In de loop van de twaalfde eeuw sloten steeds meer dijken op elkaar aan. De dorpeelingen gingen samenwerken tegen de zee omdat zij daarvan de voordelen inzagen, wat omstreeks 1200 resulteerde in een aaneengesloten zeedijk. Toen waren de terpen niet meer nodig als bescherming tegen het water en kon in principe al het land worden benut voor akkerbouw en veeteelt. Kenmerkend voor deze oude zeeleigebieden in

Groningen en Friesland is een kleinschalige, min of meer blokvormige maar dikwijls onregelmatige verkaveling.

De zuidwestelijke delta veranderde van de eerste tot de achtste eeuw na Christus ingrijpend door een reeks stormvloed en de getijdenwerking van de zee. Uitgestrekte veengebieden werden voor een groot deel weggeslagen of bedekt met klei. Getijdengeulen baanden zich een weg en daarlangs werden oeverwallen afgezet. Waar de ter-

pen en terpdorpen in het Noorden zich ontwikkelden over een lange periode, ontstonden de dorpen in de kleinschalige klei-ontginningen in het Zuidwesten binnen een paar honderd jaar. Vanaf de tiende eeuw tot ongeveer 1250 werden in de kerngebieden van de eilanden Walcheren, Zuid-Beveland, Schouwen en Tholen kerken gesticht en dorpen aangelegd. Deze dorpen kregen een typische vorm: de kerk in het midden, daaromheen een ringweg en rondom aan die

Een deel van het Zeeuwse eiland Walcheren op een uitsnede uit de topografische kaart van Nederland, rond 1850. De verkavelingsstructuur is zeer kleinschalig en onregelmatig, wat wijst op weinig of geen supervisie van hogerhand bij de ontginning; het initiatief zal zijn uitgegaan van de boeren.

← Een deel van het zeekele gebied in het noorden van Groningen op een uitsnede uit de topografische kaart van Nederland, rond 1850. De kleinschaligheid van de verkaveling in Groningen doet denken aan die op Walcheren, al is deze in het Noorden vaak min of meer blokvormig, maar toch weinig regelmatig. Ook bij de oude klei-ontginningen in Groningen namen de boeren het initiatief. In het gebied op de kaart zijn diverse romaanse dorpskerken bewaard gebleven, waarvan hier een viertal is afgebeeld.

↑ Marsum

↓ Stedum

↑ 't Zandt

↓ Leermens

ringweg boerderijen. In de ring lag dikwijls een vaete, de pendant van de dobbe. In een enkel geval, bijvoorbeeld Kloetinge, lag het dorp net als in Groningen en Friesland op een opgeworpen hoogte, maar meestal niet.

De meeste kerkringdorpen verzezen op de natuurlijke hoogtes van kreekkruggen: voormalige getijdengeulen met afzettingen van zand en klei die in de loop van honderden jaren, na het droogvallen van het land, hoger waren komen te liggen ten opzichte van de naastgelegen gebieden van zeelei op veen, waar het maaiveld was gedaald. De akkers lagen eveneens op de kreekkruggen. Op de lager gelegen gronden, de kommen, werd vee geweid.

In reactie op verwoestende stormvloed in de elfde en twaalfde eeuw wierpen de eilanders dijken op die omstreeks 1250 de kerngebieden van Walcheren, Zuid-Beveland, Schouwen en Tholen omsloten. Deze werden aangeduid als oudland. Kenmerkend zijn de opvallende ringvorm van de kerkdorpen en de zeer kleinschalige en onregelmatige verkaveling van de akkers en weiden. De kleigronden die vanaf 1250 zijn bedijkt

en ingericht, worden nieuwland genoemd en staan centraal in hoofdstuk 14.

Veel terpdorpen in de kleinschalige Groningse en Friese klei-ontginningen zijn een oude kerk rijk, gebouwd tijdens de elfde en twaalfde eeuw. In deze eeuwen verschenen in grote delen van Europa vele kerken in allerlei soorten en maten, maar in een min of meer overeenkomstige bouwstijl, die sinds de negentiende eeuw, toen het vak architectuurgeschiedenis het licht zag, wordt aangeduid als romaans. In de tijd dat de kerken verzezen, bestond het concept bouwstijl zoals we dat nu kennen niet. Eeuwenlang was het gebruikelijk om te bouwen naar voorbeeld van bestaande architectuur, niet letterlijk te kopiëren maar de meest herkenbare onderdelen over te nemen. Dat maakte indruk.

Romaanse kerken zijn doorgaans herkenbaar aan een sobere maar monumentale uitstraling, zware muren en halfronde bogen van toegangen, kleine vensters en gewelven. Typend voor de romaanse kerken op de terpen is de bescheiden omvang en het ge-

bruik van baksteen. In eerste instantie werd uit groeven in de Duitse Eifel via de Rijn en de IJssel tufsteen geïmporteerd – deze grijze natuursteen valt te bewonderen in bijvoorbeeld de kerk van Leermens – maar dit soort steen en het transport waren duur. Toen halverwege de twaalfde eeuw kloosters in het Noorden baksteen introduceerden, werd dat het geliefde bouw materiaal, welluidend kloostermoppen genoemd. Het gebruik van de plaatselijke klei resulteerde in tientallen warm roodbruine romaanse dorpskerken, waarvan die in Marsum een van de vroegste en mooiste voorbeelden is.

Fiets je door het oude zeekele landschap in het noorden van Groningen, dan wellen de volgende vragen op: hoe kwam die romaanse stijl hier terecht, waarom verzezen er zoveel kerken, wie namen het initiatief en hoe werden de bouw en het onderhoud gefinancierd? De romaanse vormtaal is naar de Lage Landen gebracht door hoge geestelijken met internationale contacten, op de eerste plaats de bisschoppen van Utrecht, zoals we zullen zien in hoofdstuk 10. Voor de Utrechtse bisschoppen vormde de stad Groningen een

belangrijk steunpunt, waar zij rond 1050 de romaanse Sint-Walburgkerk lieten bouwen, die helaas niet meer bestaat, maar waarvan de toen nieuwe stijl een sprekend voorbeeld moet zijn geweest voor de dorpskerken.

Een deel van de plaatsen waar een romaanse kerk verrees, meestal op bisschoppelijke grond, vervulde een functie binnen het bestuursstelsel van de bisschoppen, die niet alleen geestelijken waren, maar in deze tijd ook de politieke macht in hun bisdom voerden. Overigens behoorde een deel van Groningen tot het bisdom Münster. Het ligt voor de hand dat de Münsterse bisschoppen daar ook een voorbeeldfunctie hadden en een initiërende rol speelden bij de kerkbouw.

Andere kerken zijn gesticht door kloosters of gebouwd op instigatie van lokale adellijke families. De kerkbouw, het onderhoud en de priester werden veelal betaald van inkomsten uit grondbezit. In vergelijking met het Drentse zandlandschap zijn in het oude zeekele landschap van Groningen en Friesland veel meer dorpen en kerken te vinden. Het Drentse zand leverde minder op dan de vruchtbare kleigronden, klei voor goedkoop

bouw materiaal ontbrak en aanvoer van steen was duur. Veel Drentse boeren ontbeerden dan ook een kerk in hun dorp. Lopend over zandpaden togen zij ter kerke in een centraal gelegen dorp, terwijl de rijke Groninger en de Friese zeekeleboeren op zondag bij voorkeur niet van hun dorpskerke kwamen maar tevreden baden in hun eigen parochiekerk – een parochie is de lokale gemeenschap van gelovigen.

In de loop van de dertiende eeuw drong een nieuwe stijl door in Groningen, die ongeveer honderd jaar eerder, rond 1140, in de omgeving van Parijs was geboren: de gotiek. Deze stijl, waarop in hoofdstuk 10 nader wordt ingegaan, resulteerde in het Noorden in een opmerkelijke mengstijl, de romano-gotiek. Aan de romaanse architectuur werden spitse bogen en kruisribgewelven toegevoegd en de bouwlieden leefden zich uit in decoratief metselwerk, wat bijvoorbeeld te zien is in de kerken van Stedum en 't Zandt.